

יוסי שפניר

**"מכף רגל ועד ראש" (ישעיהו א, ו) : שימוש באברי גוף בתיאורים
גאוגרפיים בתנ"ך***

השימוש בתיאורים גאוגרפיים במקרא נפוץ בהקשרים שונים והוא חשוב לצורך הבנת פרשיות מקראיות שונות.¹ לא פעם נעזר המקרא בשימוש באברי גוף כעזר לתיאורים גאוגרפיים. שימוש זה נפוץ משום שאברי הגוף היו מוכרים לאדם, והשימוש בהם הוא אילוסטרציה נוחה, מוכרת ומגוונת. ברשימה זו נסקור את התיאורים השונים שבהם נעזר המקרא בתיאורים גאוגרפיים באברי גוף. נושא זה נידון במחקר ואנו נסיף מעט הרחבה בהיבט זה תוך הדגשת המקורות וההקשרים המקראיים.² את אברי הגוף שנעשה בהם שימוש נציג בסדר עולה "מכף רגל ועד ראש" (ישעיהו א, ו) : בוהן, עקב, ירך, טבור, מותניים, צלעות, יד, כתף, שן, לשון, שפה, עין, שיער וראש.

א. בוהן – האצבע העבה ביד או ברגל. המושג משמש ככל הנראה ככינוי למקום בולט בשטח.³

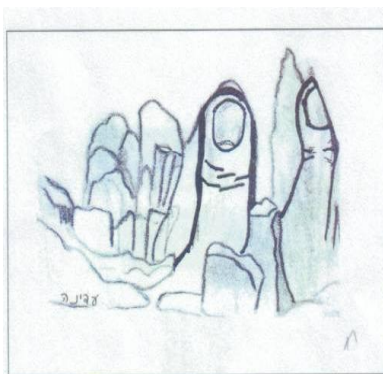
* אני מבקש להודות למספר חברים שעברו על הרשימה הוסיפו והאירו את עיני בפרטים שונים שהוסיפו לשלמות החומר: פרופ' א' דמסקי, פרופ' י' רוזנסון, פרופ' מ' בר אשר, ד"ר י' אליצור, ד"ר א' בורנשטיין, ד"ר א' ששון, ד"ר א' כספי, י' זיו, י' ספיר, ד"ר ע' הרטמן. עי' סלומון הוסיפה איורים המדגימים לקוראים המודרניים כמה מן האברים כפי שאולי ראו אותם אנשי השטח הקדמונים.

1 על השימוש במושגים גאוגרפיים במקרא בכלל ראו אהרוני (תשכ"א), טורים 742–754; פרס (תשכ"א), עמ' 221–233; על הקשרים גאוגרפיים בכלל ראו אהרוני (תשמ"ז); אליצור, קיל (תשנ"א), עמ' 5–10; על עניין הגאוגרפיה בסיפורי שמשון ועל השימוש בפועל לעלות ולרדת ראו רוזנסון (תשנ"ו), עמ' 135–152; פטאי (תש"ב), עמ' 82–86.

2 השימוש בשמות אברי גוף נפוץ במקרא, וראו לאחרונה, י' רחמן (תשס"ז), עמ' 58–63; על שימוש בשמות אברי גוף בשפת יום יום ראו לאחרונה נצר (תשס"ד), עמ' 192–206; התמקדותנו תהיה כאמור במקורות מהתנ"ך. אליצור, (תשנ"ט), עמ' 41–50. וכן: אליצור, Skara, Brozovic-Roncevic, 1 (2005), pp. 425–415.; (1999-2000), pp. 27–38. המשווה את משמעות השמות באנגלית, איטלקית וקרוואטית (להלן הגוף כסביבה). תודתי לפרופ' דמסקי שהפנה אותי למקור חשוב זה.

3 המילה בוהן נזכרת במקרא בהקשר גופני 14 פעמים בהקשר לענייני טהרה, בנתינת דם על הבוהן בספר שמות וויקרא.

אבן בוהן – בתיאור הגבול שבין יהודה ובנימין (יהושע טו, ו; יח, יז) נזכר

מקום בולט בשטח המהווה נקודת ציון בגבול. ייתכן שנקרא כך על שם בעלי המקום, אולם נראה יותר שהמקום הבולט מזכיר בצורתו בוהן. יש שניסו לזהות את המקום בשטח מדרום לנבי מוסא שבצפון מדבר יהודה, אך הדבר אינו ודאי.⁴ ברור הוא שבתיאור הגבול נדרשו לציין מקומות בולטים למנוע סכסוכי גבול.

ב. עקב – החלק האחורי של כף

הרגל.⁵ בליטה זו הולידה את המונח הגאוגרפי "עקוב": "והיה העקוב למישור" (ישעיהו מ ד). מן השורש עק"ב, שהתווספה לו רי"ש לחיזוק הוראתו (עקר"ב), בא גם שם המקום "מעלה עקרבים" (במדבר לד ד).⁶ יש הנוהגים לזהות מעלה זה ממערב לחצבה,⁷ המעלה המתעקל ועולה על רכס חצרה בנגב הצפון מזרחי, ויש המזהים אותו דרומה יותר בערבה.⁸ פירוש שם המקום הוא המעלה בעל העיקולים המעוגלים כעין עקבים/עקרבים.

ג. ירך – החלק העליון של הרגל, מהברך ועד למותן.⁹ הרגל עצמה אינה נזכרת בהקשרים גאוגרפיים במקרא.¹⁰

4 ליונשטס (תש"ח), טור 40; קיל (תש"ל), עמ' קל; אחיטוב (תשנ"ו), עמ' 244. במקורות אלה נזכרים ניסיונות זיהוי בחג'ר אל מצבח מדרום לנבי מוסא, אך אין בזיהוי זה הגיון גאוגרפי.

5 העקב נזכר במקרא בהקשר של הכאת הנחש בעקבו (בראשית ג, טו) בלידת יצחק, כשעשו אווחז בעקבו (בראשית כה, כו) ובברכת יעקב לשבט דן (בראשית מט, יז).

6 אני מודה לי זיו על תוספת זו לרשימה. יי אליצור טוען שהטענה לרי"ש נוספת, כפי שמובא למעלה, דורשת הוכחה. לטענתו תוספת רי"ש מעין זו מוכרת במילים "שרביט", "כרסמנה", "מכרבל", שבהן נהוג להסביר זאת על בסיס פונולוגי כבידול (דיסמילציה). מכיוון שבמעלה עקרבים שבו אנחנו עוסקים מדובר בשם פרטי, נקודת המוצא של הדיון היא לפרש את השם על פי השימוש הבסיסי של עקרב.

7 כן ראו אצל ברסלבסקי (תשט"ז), עמ' 40-50, דיון במשמעות השם ובמיקום המעלה.

8 לא נרחיב כאן מעבר לשתי הפניות: בר דרומא (תש"ח), עמ' 131-140. לדיון מעודכן המתבסס על המעלות הקדומים כפי שנסקרו בעת האחרונה ראו הכהן (תשנ"ח), עמ' 30-35.

9 הירך נזכרת בהקשרים שונים במקרא אבר השבעה, אצל אברהם (בראשית כד, ב, שם, ט), צליעה על הירך לאחר המאבק עם המלאך (בראשית לב, לב-לג), בתיאור גוף הנערה בשיר השירים (שיר השירים ז, ב) ובמשכן גם כתיאור צד (שמות כו, כב).

10 בשפה המודרנית מוכר השימוש הידוע בביטוי לרגלי ההר. בשפות זרות קיימים שימושים במונח רגל (leg) וכן בכף הרגל (foot) ראו הגוף כסביבה (לעיל הערה 2), עמ' 423.

ירכתו – בתיאור נחלת זבולון מתואר שהוא יושב לחוף ימים, "וירכתו", כלומר קצהו הבולט והמעוגל, מגיע עד לצידון (בראשית מט יג).¹¹

ירכתי – במספר תיאורים מקראיים מובאת לשון ירכתי, למשל בתיאור מהלך איש אפרים במעשה פילגש בגבעה: "עד ירכתי הר אפרים" (שופטים יט, יח).¹²

ד. טבור – מרכז בטנו של האדם.¹³ בא בקשר למרכז הארץ בסמוך לשכם בהקשר עם אבימלך הנלחם באנשי שכם: "הנה עם יורדים מעם טבור הארץ" (שופטים ט, לז).¹⁴ מבלי להיכנס לניתוח הקרב והרקע לו נראים הדברים במקרה זה כקשורים למקום מרכזי כמו שכם, והמבנה הגאוגרפי של האזור הבנוי כגבעה מעוגלת המזכירה בטן שבמרכזה טבור.

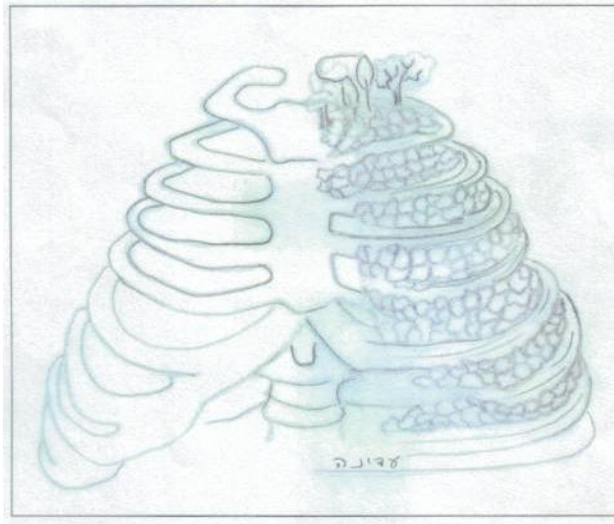
בספר יחזקאל נזכרת מלחמה שתתקיים באחרית הימים על אדמת ישראל שבה יילחם ישראל בגוג על מרכז הארץ: "יושבי על טבור הארץ" (יחזקאל לח, יב).

ה. כסולות – מותניים כסולות. משמש כינוי לצורות נוף עשויות כעין מותניים מעוגלים.¹⁵ ייתכן שמקום היישוב כסלון (יהושע טו, י) קשור לצורת הנוף שהוא נמצא בו, מכיוון שמורדות הגבעות לעבר השפלה ואתר היישוב מעוגלים מעט. כן קיים מקום כסולות המזוהה באזור התבור.¹⁶

ו. צלעות – הצלעות ממוקמות במרכז גוף האדם והן משתפלות כלפי מטה,¹⁷ וכך גם בהקשר הגאוגרפי. במרד אבשלום שמעי הולך לעומת דוד על צלע הר

- 11 מכאן גם המונח ירכתי שפירושו סוף או קצה הנזכר בפרשיות שונות בסיפור פילגש בגבעה, שבו איש אפרים חוזר ל"ירכתי" הר אפרים (שופטים יט, יח) וכן בהקשרים גאוגרפיים אחרים: מלכים ב יט, כג; ישעיהו לז, כד; יחזקאל לח, ו.
- 12 נוסף על כך נזכרים הטיות אלה במלכים ב יט, כג; ישעיהו לז, כד; יחזקאל לח, ו.
- 13 טבור נזכר רק פעמיים במקרא בהקשרים הנידונים בזה.
- 14 לניסיון זיהוי של המקום באירוע הנזכר באזור שכם עם גבעה הנקראת ראס א-טבור, ראו אשל וארליך (תשמ"ט), עמ' 111–116. לדיון הלשוני בעניין זה, המחזק את ההנחה שמדובר בטבור כמרכז גופו של האדם, ראו טורטשינר (תרצ"ד) עמ' 9–18.
- 15 כסל באוגרית היא גב ובארמית כסלא, ראו אבן שושן (2003), ערך כסל, ומכאן ככל הנראה כסולות.
- 16 יישוב בשם כסולות נזכר בתחום שבט יששכר (יהושע יט, יב). רש"י מסביר במקום את ההקשר עם מותני הבהמה: "לשון כסלים לא בגובהו ולא בשיפולו אלא בשיפועו וסמוך לאמצעו קרוב לצד האחוריים ומלצד פניו כדרך שהכסלים עומדות בבהמה". היישוב כסולות מזוהה עם הכפר איכסל היושב שלושה קילומטר דרומית לנצרת, ראו ברושי (תשכ"ג), טור 224; לויך (תשס"ג), עמ' 16–19.
- 17 המילה צלע בהקשר לגוף האדם נזכרת רק בקשר לבריאת האישה (בראשית ב, כא–כב).

הזיתים: "ושמעו הלך בצלע ההר לעמתו הלוך ויקללי" (שמואל ב, טז, יג).¹⁸ תיאור רכס הר הזיתים עונה לתיאור זה של הצלעות. הירידה מהר הזיתים מערבה לכיוון ירושלים תלולה למדי, וייתכן שמדרגות חקלאיות שהיו במקום דימו את המורד התלול למערכת של צלעות שבהן יורד אבשלום.

ז. **אצל** – מרפק, בליטת עצם הקנה של היד שבין הקנה ובין הזרוע. נראה שהשם אצל בתיאור הרעש בימי עוזיהו הנוכר בספר זכריה: ונסתם גיא הרי כי יגיע הרים אל אצל" (יד, ה). מקורו במקום הבולט כמו מרפק.¹⁹

ח. **יד** – אבר בגפיים העליונות של האדם. בהשאלה נעשה שימוש ביד לתיאור שטחים רחבי ידיים: מצרים, ארץ ישראל וכך גם ירושלים ומקומות אחרים. ייתכן שהשימוש שנעשה כאן מתכוון להראות את ערוצי הנחלים המתפרסים לצדדים כמו האצבעות מכף היד.

18 מצלעה הוא "רכס הרים צר וארוך התלול משני צדיו ושבנו נטויות שכבות הקרקע בצורה חדה", ראו אפרת (תשס"ג) עמ' 110. יש לציין שהיה מקום בתחום שבט בנימין בשם צלע שמקומו לא ברור, ובו נקברו יהונתן ושאול על ידי דוד (שמואל ב כא, יד). כמושג גאוגרפי זה האזכור היחיד במקרא.

19 ייתכן ששם המקום השתמר בשם הערבי ואדי יאצול, שיער השלום בראשו בין אבו תור לבין טיילת גבריאלי שרובר ומכאן השמות העבריים שהציעה ועדת השמות לנחל אצל ואף להר אצל לגיבל מוכבר הלא הוא ארמון הנציב. תודתי לי זיו על תוספת זו.

ארץ רחבת ידיים – בסיפור בני יעקב ושכם אנשי שכם מציעים את הארץ לבני יעקב: "והארץ הנה רחבת ידים לפניהם" (בראשית לד, כא).²⁰ בסיפור של חיפוש נחלה על ידי אנשי שבט דן, בני דן מגיעים לאזור ליש המכונה ארץ רחבת ידים (שופטים יח, י). גם ירושלים מכונה ארץ רחבת ידיים בספר נחמיה בראשית ימי הבית השני (נחמיה ז, ד).²¹ בשפות זרות היד משמשת מעט מאוד בתיאורים גאוגרפיים ואינה מופיעה בשמות מקומות.²²

ט. כתף – צורתה של הכתף בדרך כלל מדורגת ממקום גבוה וממנו מורד תלול מתון יותר, ולאחר מכן הולך ויורד באופן תלול יותר לכיוון מטה.²³ תיאור הכתף הוא בדרך כלל עבור אזורים הרריים ומדורגים.²⁴ המונח כתף על שלל

גווניו מוזכר תשע פעמים במקרא, מהם שמונה פעמים כמונח מנחה בתחום שבט בנימין וגבולו הצפוני של שבט יהודה בשני פרקים בספר יהושע (טו, ו-יח) כפי שכבר הראה י' אליצור.²⁵ זה כמונח רומז לברכת משה לבנימין: "לבנימין אמר: ידיד ה' ישכן לבטח עליו, חפף עליו כל היום ובין כתפיו שכן" (בראשית לג, יב). אליצור מראה

- 20 בקשר לסיפור בני יעקב שהתרחש באזור שכם יש מקום לראות אולי את רוחב היד בבקעות הנחלים הרחבים המתנקזים באזור ויוצרות צורת כף יד: בקעת עסכר, בקעת בית דגין ובקעת המכמתת.
- 21 מקומות נוספים שבהם נזכר המונח רחב ידיים בהקשר גאוגרפי: ישעיהו כב, יח בנבואה אל שבנא אשר על הבית; ישעיהו לג, כא, מדבר בנבואת נחמה על ימים עתידיים בהם בירושלים יהיו נהרות רחבי ידיים; בתיאור היס הגדול בתהילים קד כה; בתיאור נחלת שבט שמעון בדברי הימים א ד, מ.
- 22 על הופעה המינימלית של היד בשפות אחרות ראו הגוף כסביבה (לעיל הערה 2), עמ' 422-423.
- 23 כתף: שטח אופקי או נטוי במקצת המופיע בצלע של הר, והמבליט את שבירת מדרוניותו, ראו אפרת (תשס"ג), (לעיל הערה 18), עמ' 85.
- 24 להכללה זו של מקום האזכור של כתף באזורים הרריים יש לציין גם יוצאים מהכלל: "כתף בית חגלה" (יהושע יח, יט), "כתף עקרון" (יהושע טו, יא) מקומות המצויים באזורים מישוריים. נוסף על כך מתמיה מדוע לא נזכר הכתף באזורים הרריים מובהקים כמו הגולן, הכרמל והגליל.
- 25 ראו בפירוט הנושא בהערה 2. יוצא מן הכלל ברשימה זו של כתפיים הוא "כתף ים כנרת קדמה" (במדבר לד, יא), שאליצור מזהה אותו עם הירידה מרמת הגולן לכיוון מזרח לעבר נחל רקאד.

שהמילה כתף אינה באה לבד, ותמיד יש לה תיאור מלווה: צפון, נגב, קדמה. כתף היבوسی – כתף גאוגרפית באזור ירושלים במעלה שבין גיא בן הינום ועמק רפאים (יהושע טו, ח; יח, טז). כתף זו מתוארת בגבול בנימין ויהודה והצורה הגאוגרפית המתארת את המעבר מהנחל לסביבה המורמת יותר מתאימה לצורה כתף.²⁶

כתף הר יערים – כתף הר במורד שמאזור קריית יערים לכיוון בית שמש, המופיעה בתיאור הגבול שבין יהודה ובנימין (יהושע טו, י). ייתכן שהכתף המתוארת היא הגבעה המעוגלת חר' כסלא, המזוהה עם כסלון המקראי על פי דברי הכתוב.²⁷

כתף עקרון – כתף בין תל עקרון לסביבתו, גם זו בתיאור גבולו של צפון יהודה (יהושע טו, יא).

כתף יריחו – הכתף שבין בקעת יריחו והמצוק אשר מעליו. שם הכתף נראת ברור בנוף, במורד המצוקי מההר לעבר יריחו (יהושע יח, יב).

כתף לווזה – כתף ההר שבאזור בית אל (יהושע יח, יג).

כתף מול הערבה – בתיאור גבולו הדרומי של בנימין. גם כאן מתוארת הכף הבולטת מאוד בשטח בין רמת המדבר ובקעת יריחו המישורית. מעבר זה נעשה בצורה חדה במצוק ממערב ליריחו (יהושע יח, יח).

כתף בית חגלה – בתיאור גבול בנימין הדרומי מתוארת כתף באזור בית חגלה (יהושע יח, יט). כתף זו מתארת ככל הנראה את אחת מגבעות תצורת הלשון המעוגלות הפונות במורד לכיוון בית חגלה בסמוך לירדן.²⁸

י. שן – אבר חשוב בפה המשמש לחיתוך מזון.²⁹ בדרך כלל השיניים הן אבר חד, וכך גם שימושו הגאוגרפי במקרא בקשר לשן סלע.

26 כאן המקום לציין שהמקור הראשון (יהושע טו, ח) מתאר את מהלך הגבול ממזרח למערב והרושם המתקבל הוא שהכתף היא הגבעה שעליה נמצאת תחנת הרכבת, מכיוון שהתיאור עולה בגיא לכיוון עמק רפאים והכתף נמצאת ממערב לגיא. על סמך כך פורסמו הפרסומים על החפירות של מערות הקבורה מימי בית ראשון בחצר הכניסה הסקוטית על ידי ברקאי (תשמ"ט) עמ' 37. לעומת זאת על פי התיאור השני (יהושע יח, טז) התיאור הוא ממערב למזרח. בתיאור זה נזכר קודם גיא בן הינום ואחר כך כתף היבوسی, ונראה שהכוונה כאן להר ציון שהוא כתף לפני עיר יבוס להולך מגיא בן הינום צפונה.

27 אהרוני (תשמ"ז), עמ' 333.

28 בית חגלה מזוהה באזור מנזר דיר חגילא, ראו ליונשטאם (תשל"ח), א, טור 72.

29 המילה שן נזכרת בהקשרים משפטיים שבע פעמים (שמות כא, כד כז; כד, כ; דברים יט, כא). שן נזכרת גם בהקשר לחומר קרני ויקר שציפה רהיטים מפוארים (מלכים א י, יח; עמוס ו, ד; תהילים מה, ט; דברי הימים ב ט, יז)

אזכור אחד של שן סלע אנו מוצאים בהקשר למלחמת יהונתן ונושא כליו בפלשתים: "ובין המעברות אשר ביקש יונתן לעבור על מצב פלשתים שן הסלע מהעבר מזה ושן הסלע מהעבר מזה" (שמואל א יד, ד). אין ספק ששן הסלע המצוינת כאן היא מקום גאוגרפי בולט וחד המזדקר בשטח במצוקיותו ובסלעיו המחודדים. שן הסלע, ה"מצוק [...] מנגב מול גבע" (כלומר פניו כלפי צפון לעבר גבע, הוא הכפר גיבע בן ימינו) מכונה במקרא "סנה", אולי גם הוא מלשון "שן".³⁰ האזור הגאוגרפי המדובר מתאפיין במצוקים תלולים היוצרים במבט מזוויות שונות צורה חדה המזכירה את השיניים החותכות. האזכור השני קשור במענה ה' לאיוב תוך ציון מקום מושבו של הנשר על "שן סלע" (איוב לט, כח).

יא. לשון – לשון האדם שהיא ארוכה ולחה ובאה לתאר לשון מים,³¹ בניגוד למקובל היום שלשון מתארת גם גוף יבשתי. גם בלשונות אחרות יש שימוש מסוים בלשון לתיאורים גאוגרפיים, אך שמות מקומות שבהם נעשה שימוש בלשון הם מועטים.³²

הלשון הימית מתוארת בתיאור הגבול של יהודה; בתיאור חוף ים המלח הדרומי: "ויהי להם גבול נגב מקצה ים המלח מן הלשון הפונה נגבה" (יהושע טו, ב); וכך גם בתיאור הלשון הימית הפונה צפונה: "מלשון הים מקצה הירדן" (יהושע טו, ה).³³

בתיאור מכת ה' את מצרים הוא מכה את סביבתה: "והחרים ה' את לשון ים מצרים" (ישעיהו יא, טו).³⁴

יב. שפה – משמשת כקצה הפה, גבול בין חלל הפה לחוץ, מונעת בעד הריר לנזול החוצה. משמשת גם כמונח מקראי כגבול בין אזורים גאוגרפיים שונים,

30 בעניין זה ראו זיו (תשנ"א), עמ' 62–93 ובעיקר עמ' 87. אליצור טוען שהאותיות שי"ן וסמ"ך אינן מתחלפות בעברית, ולכן הצעה זו יפה כרעיון אך אינה מתאימה לכללי התחביר. על קישור ה"סנה" ו"סיני" במונח שיניים בולטות ראו ראובני (1984), עמ' 40–41.

31 במקרא נזכרת לשון עשרות פעמים בהקשר לדיבור, לדיבור שקר ולרכילות. אזכור נוסף ללשון הוא "לשון אש" (ישעיהו ל, כז) ו"לשונות זהב" (יהושע ז, כא כד).

32 לחשוואה לאיטלקית ולקרוואטית ראו הגוף כסביבה (לעיל הערה 2), עמ' 422.

33 הלשון כלשון ימית היא מונח מקראי. הראשון כנראה שהציע לשייך את המילה לשון לגוף היבשתי היה החוקר הצרפתי די סוסי בשנת 1851, ראו קופלביץ ונסקי (תש"ח), עמ' 237–238; רוזנסון (תשי"ס), עמ' 62–64; לעניין שימוש בלשונות בהייבט של קביעת הגבולות וניסיון לתארכם ראו משל (תשס"א), עמ' 25–32.

34 אולי הכוונה כאן ללשון של מפרץ סואץ שלחלקו הצפוני צורת לשון ימית.

בין הים ליבשה, בין הנחל או הנהר לגדותיו בהקשר לנחל ארנון, לקדרון, לירדן וליאור.³⁵

שפת הים – הגבול שבין הים ליבשה המאופיין בחול רב מתואר לצורך ריבוי: "והרבה ארבה את זרעך ככוכבי השמים וכחול אשר על שפת הים" (בראשית כב, יז).³⁶

שפת היאור – נזכרת בסיפורי מצרים ובסיפור משה בשעת לידתו: "ותשם בה את הילד ותשם בסוף על שפת היאור" (שמות ב, ג). וכן על פרעה שיצא לטבול בנהר: "לך אל פרעה בבוקר הנה יוצא המימה ונצבת לקראתו על שפת היאור" (שמות ז, טו).³⁷

שפת נחל ארנון – נזכר בהקשר של זיהוי ערוער המצוינת כיושבת על שפת נחל ארנון.³⁸

35 ראוי לציין בהקשר זה את הנחלים והנהרות שגדותיהם נזכרים בשם שפה. הדברים נראים שהנחלים שזכרו הם נחלים מצוקיים ומשמעותיים בנוף: קדרון וארנון הם ללא ספק שני נחלים חשובים משני עברי הירדן, העושים דרכם לעבר בקעת הירדן; היאור (הנילוס) והירדן הם הנהרות האיתנים המרכזיים במצרים וארץ ישראל; שפת הים הוא גבול משמעותי מאוד לאורך חוף הים; הירדן מופיע במקרא ללא שם גאוגרפי מלווה: נחל או נהר, ייתכן משום שלכולם היה ברור מהו הגוף הגאוגרפי הנזכר ולא היה צריך פרוט מעבר לכך.

36 המונח "שפת הים" נזכר שמונה פעמים: בראשית כב, יז; שמות יד, ל; יהושע יא, ד; שופטים ז, יב; שמואל א יג, ה; מלכים א ה, ט; ט, כו; דברי הימים ב ח, יז.

37 המונח "שפת היאור" נזכר חמש פעמים: בראשית מא, ג; מא, יז; שמות ב, ג; ז, טו; דניאל יב, ה.

38 המונח "שפת נחל ארנון" מופיע חמש פעמים: דברים ב, לו; ד, מח; יהושע יב, ב; יג, ט; יג, טז. ערוער עיר בשפתו הצפונית של נחל ארנון, הייתה עיר דרומית של ממלכת סיחון האמורית וציינה את גבול ישראל בעבר הירדן, לפירוט ראו צפריר (תשמ"א), טורים 397–399; מעניין לציין שמקום העיר מצוין ביחס לנחל ארנון שהיה גוף גאוגרפי מרשים שבעזרתו זיהו את העיר ולא ההפך, בדומה למעלה אדומים אשר הייתה מנגב לנחל פרת ועל פי הנחל זיהו את המקום (יהושע טו, ז).

שפת הירדן – נזכרת בהקשר עם אלישע ואדרת אליהו שנפלה מעליו בשעה שעלה השמימה: "וירם את אדרת אליהו [...] וישב ויעמוד על שפת הירדן" (מלכים ב ב, ג).³⁹

שפת הנחל – נזכרת ללא זיהוי בספר יחזקאל בהקשר עם זרימת מים מירושלים לעבר ים המלח. לא נהיה רחוקים מהאמת אם נזהה נחל זה עם נחל קדרון שלגביו נזכרת זרימת המים, ויחזקאל צופה וחווה זרימה זו.⁴⁰

יג. פה – חלל הפה משמש בהשאלה לתיאור חללים בקרקע או בסלע. התיאור הנפוץ יותר הוא פתח הבאר.

כך בתיאור על יעקב הרועה עזר בפינוי האבן מעל פי הבאר: "והאבן גדולה על פי הבאר" (בראשית כט, ב).⁴¹

המילה "פיי" משמשת גם כמונח לשפה (שנדון בסעיף הקודם) – בנבואתו של ישעיהו על מצרים והחורבן שיבוא עליה נזכר פי היאור שיהפוך לחשוף ובלתי מעובד (ישעיהו יט, ז).

שימוש נוסף במונח פה אנחנו מוצאים בכינוי של פתח מערה המזכיר פה פעור. פתח כזה נזכר במרדף יהושע אחרי חמשת המלכים, לאחר שמצאם מתחבאים במערה באזור מקדה: "ויאמר יהושע גולו אבנים גדולות על פי המערה" (יהושע י, יח).⁴² בשפה האנגלית קיימים תיאורים גאוגרפיים באמצעות הפה: פה של הר געש כמו בעברית לוע הר געש;⁴³ או במקום החיבור בין הנהר וים או אגם ועוד.⁴⁴ כאן המקום לציין שבתיאור המקראי לא קיים שימוש במונח גרון או צוואר בתיאורים גאוגרפיים בניגוד לתיאורים הקיימים בשפות אחרות שבהן מתארים אברים אלו בדרך כלל מעבר צר, קניון, לעתים בהקשר עם מים.⁴⁵

יד. עין – עינו של האדם שקועה בארובה וממנה פורצים מים. גם למעיין "ארובה" בסלע, שממנה בוקעים מימיו, ומכאן הכינוי "עין". ייתכן שמשחק של

39 שפת הירדן נזכרת גם כנראה בהקשר עם אבל מחולה בשופטים ז, כב.

40 נחל זה נזכר שלוש פעמים בפרק מז בספר יחזקאל בפסוקים ו, ז, יב.

41 למקורות נוספים העוסקים בפי הבאר ראו בראשית כט, ג; כט, ח; כט, י.

42 מונח זה מופיע גם בהמשך הפרק בפסוקים כב, כז.

43 אפרת (תשס"ג) (לעיל הערה 18), עמ' 87.

44 הקשרים אלה גם היו מקור לשמות מקומות כפי שמודגם שם, וראו הגוף כסביבה (לעיל הערה 2), עמ' 421.

45 וראו שם, עמ' 422.

אור וצל המשתקפים במים יוצרים מעין תמונה של עין שבה משתקפים השמים כמו גם בעינו של אדם, ומכאן השימוש הגאוגרפי הקושר את מקום פריצת המים עם עינו של האדם. שימוש דומה קיים גם בשפות אחרות.⁴⁶

בסיפור בריחת הגר מפני שרה המלאך מוצא את הגר במדבר: "וימצאה

מלאך ה' על עין המים במדבר על

העין בדרך שור" (בראשית טז, ז).

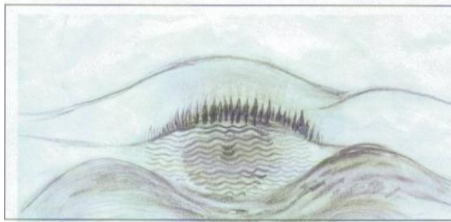
עבד אברהם בזמן חיפוש אשה

ליצחק מוצא אותה באזור

המעייין: "הנה אנוכי ניצב על עין

המים" (בראשית כד, יג), ובהמשך

רבקה יורדת לשאוב מים: "ותרד

העינה ותמלא כדה ותעלי" (שם טז).

בירושלים היה בימי הבית שער הנקרא שער העין, הנזכר בספר נחמיה כמה

פעמים. במסעו הלילי של נחמיה לבדיקת מצב החומה נזכר שער העין: "ואעבור

אל שער העין ואל ברכת המלך" (נחמיה ב, יד).⁴⁷

טו. שיער – מלבד תיאור סבך שערות הגוף משמשת המילה שיער גם לתיאור

יער או סבך של צומח. הר שיער הוא האזור הדרומי של ההר בעבר הירדן, שבו

שכן אדום, והוא אזור הררי שעדיין ניכרים בו שרידי יער שנכרת בתחילת המאה

הקודמת. ייתכן שגם כאן אנחנו מדברים על משמעות כפולה של אזור מיוער.⁴⁸

שעירתה – לאחר שהרג אהוד בן גרא את עגלון מלך מואב הוא נמלט למקום

מיוער גבוה בהר אפרים המכונה "שעירתה" (שופטים ג, כו), והוא מנוגד לאזור

הצחיח של בקעת הירדן, שממנה עלה אהוד להר אפרים.

הר שיער – אזור קריית יערים, המזכיר את היער, היה הגבול שבין יהודה

לבנימין, ואף הוא נזכר בשעירותו: "ונסב הגבול מבעלה ימה אל הר שיער"

(יהושע טו, י).⁴⁹ הר שיער ניתן לעשיו: "ואתן לעשיו את הר שיער" (יהושע כד, ד).

46 באנגלית נעשה שימוש דומה בקשר לעין עם גופי מים (Pigs Eye Lake) וכן עם צורות גאוגרפיות נוספות, הגוף כסביבה, (לעיל הערה 2), עמ' 420; גם בערבית העניין נפוץ מאוד: ראס אל עין (ראש העין), עין יברוד (בבנימין), עין כרם (במערבה של ירושלים).

47 לאזכורים נוספים של שער העין ראו נחמיה ג, טו; יב, לו.

48 בעניין השערות כתיאור מקום מיוער ראו רוזנסון (תש"ס-תשס"א), עמ' 34-36.

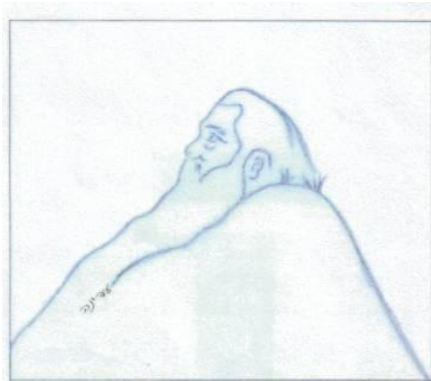
49 בעניין קריית יערים בהקשר עם שעירותו של האזור המצוינת צמחייה סבוכה וגם הקשרים אחרים ראו רוזנסון (תשנ"ו) א, עמ' 83-88. אחיטוב מזהה את המקום עם רכס שורש בית מאיר ובחורשת המסרק הנמצאת בקצהו, גם לפרוש זה השעירות באה בעקבות הצומח הטבעי במקום וראו אחיטוב (תשנ"ו) עמ' 247.

זהו אזור הנמצא בחלק הדרומי של ארץ ישראל, שאותו כובש יהושע (יהושע יא, יז). בנבואת החורבן של יחזקאל לאדום נזכר שהר שעיר יהיה שממה. נבואה זו משמעותית ביותר על רקע "שעירותו", כלומר צמחייתו הסבוכה של הר שעיר שתתהפך לשממה (יחזקאל לה, ג; ז; טו). יש בשם יותר מאשר שעשוע לשון, שהרי עשיו היה כולו כאדרת שיער (בראשית כה, כה) ואין פלא אפוא על התקבולת עשיו=שעיר.

טז. ראש – חלקו העליון, הרם והמעוגל של גוף האדם.⁵⁰ בדרך כלל המילה ראש נזכרת במקרא בתיאור של אזורים גבוהים ומעוגלים כמו ראשי הרים: ראש הגבעה – במלחמה בעמלק משה אהרון וחור עולים לראש הגבעה (שמות יז, ט; י; שמואל ב, כה).

ראש ההר – הר סיני מכונה ההר, ה' ירד אל ראש הר סיני וקרא למשה לעלות שמה (שמות יט, כ; לד, ב; וכן שופטים טז, ג; שמואל א, כו, יג; מלכים ב, א, ט; ישעיהו ל, יז).

ראש הפסגה – במואב הנשקפת למדבר (במדבר כא, כ; כג, יד) משה עלה לפני מותו לפסגה, לראש הפסגה של הר נבו כדי לצפות לכיוון ארץ ישראל (דברים ג, כז; לד, א). הר נבו ממוקם ממזרח לירדן בפסגה גבוהה ממערב למידבא. גם כאן התיאור נכון ומתאים.

ראש הכרמל – במלחמה בנביאי הבעל עלה אליהו לראש הכרמל (מלכים א יח, מב). ראש הכרמל הצופה לעבר עמק יזרעאל מחד גיסא ולעבר הים התיכון מאידך גיסא הריהו הר, שיש מקום לכנותו ראש. הכוונה ככל הנראה לפסגה שאנו מכנים בשם "קרן הכרמל" (אל-מוחרקה), ועל כל פנים, אין הכוונה לזו המכונה היום "ראש הכרמל".

50 בשפה האנגלית ישנן דוגמות רבות לשימוש במילה ראש לתיאורים גאוגרפיים וראו הגוף כסביבה (לעיל הערה 2) עמ' 419. בהקשר זה יש לציין את שם המקום הנקרא "גולגולתא" הנמצא כיום במתחם כניסיית הקבר. השם משמר מקצת מסורות שרואות במקום את קבורתו של האדם הראשון, אולם הקשר גאוגרפי הנקשר לצורת הגולגולת אין כאן. לשם ראש יש גם שימושים בערבית במקומות שונים: ראס בורקה, ראס מוחמד (בסיני), ראס טוויל, ראס אבו מערוף (בפסגת זאב) ועוד דוגמות רבות אחרות.

ראש הלבנון – בתיאור מלך יהודה נאמר: "כי כה אמר ה' על בית מלך יהודה, גלעד אתה לי ראש הלבנון" (ירמיהו כב, ו).
 הראש – בפרשת מרד אבשלום דוד עולה במעלה הר הזיתים, עולה ובוכה מצער. המקרא מציין את עלייתו לראש ההר: "ויהי דוד בא עד הראש" (שמואל ב טו, לב), ובהמשך: "ודוד עבר מעט מהראש" (שם, טז, א).
 כאן ראוי להוסיף שגם האשורים ראו בכרמל דמות של ראש וכינו אותו "הר בעל ראש" (Bali-Rashi), דהיינו ראשו (השעיר=המיוער) של האל בעל.⁵¹
 יז. אף – אף על פי שהאף הוא אבר בולט בפניו של האדם, לא נעשה בו שימוש במקרא מעבר לאזכור אחד בתיאור גופה של הנערה בשיר השירים (ז, ה) והשוואתו עם מגדל הלבנון. התיאור הגופני אינו ברור וכך גם הזיהוי של המגדל בלבנון.⁵² בשפות זרות יש הקשרים שונים לאף בהיבטים גאוגרפיים.⁵³

תפוצת האזורים גאוגרפיים הנזכרים והופעתם במקרא

מעניין לשים לב לחלוקה הגאוגרפית של האזורים שראינו למעלה. השימוש בתיאורים אלה בולט מאוד באזור המדברי של יהודה ובנימין.⁵⁴ בתיאורי הגבול שבין נחלות השבטים זהו האזור המפורט ביותר ובו נעשה שימוש רחב באברי גוף לצורך הבלטת השטח. יש בכך גם הגיון משום שבאזורים המדבריים יש מקום לשימוש זה בגלל חוסר יכולת להשתמש באמצעי תכסית אחרים (צומח או תכסית מעשה ידי אדם) הנמצאים בדרך הטבע באזורים מיושבים.
 אזור גאוגרפי נוסף שיש בו אזכור רב יחסי של אברים זה אזור ירושלים. ייתכן שנתון זה יוסבר על רקע הפירוט הכללי שנעשה באזור, אם מסיבות גאוגרפיות ואם מסיבות אידאולוגיות פוליטיות. אזורים גאוגרפיים שבהם בולט החסר בתיאורים אלה הם אזורי ההרים הכרמל והגליל, שהיו ככל הנראה פחות מיושבים, לפחות בראשית תקופת ההתנחלות, ומהם משתקפים חלק

51 אהרוני מוסיף שלספנים המצריים הקדומים הר הכרמל היה נראו כמו ראש של איילה ראו אהרוני (תשכ"ה) עמ' 56-57, והערה 11. בהקשר לקדושה ולצורה ראו גם אבי-יונה, 1952, עמ' 118-124; על נושא הכרמל בתקופת המלוכה במאה השמינית לפני הספירה וזיהויו כהר בעל ראש ראו בעבודת המחקר של בורנשטיין (תשס"ד) עמ' 64-66.
 52 חלק מהמפרשים אינם מבינים מה בדיוק נאה באף סולד שכזה, ומנסים לפרש פירושים מגוונים וראו פליקס (תשל"ד) עמ' 108-109; זקוביץ' (תשנ"ב), עמ' 121-122.
 53 וראו הגוף כסביבה (לעיל הערה 2), עמ' 421.
 54 קלאי (תשכ"ז), עמ' 99-120; תיאור הגבול הזה מפורט ביותר. המתאר הכיר את האזור היטב. תפיסה זו שונה מהתפיסה המודרנית שאנו משתמשים בה כיום על כך ראו ליסובסקי ונאמן (תשס"ו), עמ' 5-40.

מהתיאורים שציינו.⁵⁵ אולי סיבה זו גם תסביר את מיעוט התיאורים שבהם אנו עוסקים באזורי החוף והמישור, שהיו מיושבים בעמים זרים. הטבלה שלהלן מחזקת את הידוע על המערך היישובי בתקופות הקדומות. עניין נוסף הראוי לתשומת לב הוא פיזור התיאורים שבהם אנחנו עוסקים במקרא. רוב התיאורים הנידונים מופיעים בתורה ובנביאים. תורה – 18 אזכורים, נביאים – 40 אזכורים, כתובים – 3 אזכורים. למרות שגם בכתובים, בעיקר בשיר השירים ובמשלי, מופיעים תיאורים ודימויים מעולם הגוף, הקשרם בקישור הגאוגרפי הנידון הוא מצומצם למדי. תפרוסת השמות והשימוש הגאוגרפי בהם הוא מעניין ומדגיש את הנאמר למעלה.

חלקי גוף הנזכרים	אזור גאוגרפי
בוהן, עקב, כתף (יריחו), כתף (מול הערבה), כתף (בית חגלה), שן (הסלע), לשון (הים), לשון (הפונה נגבה), שפת (הירדן), שפת (הנחל)	מדבר יהודה
כסולות (כסלון), כתף (הר יערים), הר שעיר אצל, צלעות, יד (ארץ רחבת ידיים), כתף (יבוס), שפת (הנחל), (שער) העין, עד הראש	הר יהודה ירושלים
כתף (עקרון), פי (המערה)	שפלה
שפת (הים)	מישור החוף
טבור (הארץ), יד (ארץ רחבת ידיים), כתף (לוזה), ירכתי (הר אפרים)	שומרון
ירך, כסולות, יד (ארץ רחבת ידיים)	גליל
ראש (הכרמל)	כרמל
העין (בדרך שור)	מדבר באר שבע
ראש (ההר)	סיני
לשון (ים מצרים), שפת (היאור), פי (היאור)	מצרים
ראש (הגבעה), שעירתה, ראש (הפסגה), שעיר (הר) ירכתי (לבנון), ירכתי (צפון)	עבר הירדן לבנון

55 על המערך היישובי בגליל התחתון בתקופה ראו גל (1990), עמ' 121–128; על ראשית התמונה ההתיישבותית בגליל העליון ראו אהרוני (תשי"ז).

סיכום

אין ספק שריבוי המקורות המקראיים המציינים אזור גאוגרפי תוך שימוש בתיאור אברי גוף האדם מדגיש קשר מסוים שלפיו נעשה חיבור בין הנוף הפראי, הקבוע, שניתן לציין אותו כדבר ברור ונצחי והגוף האנושי המעודן, המשתנה ובר חלוף. תיאורי גוף המתארים נופים גאוגרפיים אינם מייחדים את המקרא בלבד, אלא הם מצויים גם אצל עמים ותרבויות אחרות ועד היום ממשיך האדם ליצור שמות מקומות בהקשרים כאלה כמו הר ברך ליד תמנע, אצבע הגליל ומערת אצבע בגליל.

ניתן אולי לומר בזהירות שיש כאן נימה מסוימת של אינטימיות הקשורה בהיכרות הגוף על פרטיו השונים מחד גיסא והיכרות ספציפית ומעמיקה עם השטח מאידך גיסא. התיאור בא לעזור לבקיא פחות בשטח על מנת שיעשה חבור בין האני המוכר עם הגאוגרפיה המוכרת אולי פחות, אך חשובה מאוד להבנת המכלול שבו היא מובאת בתיאורי גבול, בתיאורי קרבות או בתיאור אופי של אזור ספציפי. הרעיון נובע אולי מתוך ההסתכלות האינדיבידואלית של כל האחד כפי שמציין הפתגם העממי: "We don't see things as they are, we see things as we are"⁵⁶.

מקישור זה כנראה גם צומחים מדרשים מאוחרים יותר המשלבים את אברי הגוף עם נופי ארץ ישראל השונים בקשר אסוציאטיבי מעניין. למרות שעיסוקינו כאן הוא בעיקרו במקורות מתקופת המקרא, נציין כאן מדרש אחד מאוחר יותר, המשתמש במשחקי מילים מקראיות לקישור אברי הגוף עם תיאורה ואופייה של ארץ ישראל, דבר המחזק את הזיקה שבין הגוף לנוף שהוא נושא דיונינו כאן:

אמר ר' ברכיה בשם ר' שמעון בן לקיש [אמורא מן הדור הראשון בן המאה השלישית] כל מה שברא הקב"ה באדם ברא בארץ לדוגמא לו, אדם יש לו ראש, והארץ יש לה ראש, שנאמר (משלי ח, טו) וראש עפרות תבל, אדם יש לו עיניים והארץ יש לה עיניים, שנאמר (שמות י, ה) וכסה את עין הארץ, אדם יש לו אוזניים והארץ יש לה אוזניים, שנאמר (ישעיה א, ב) והאזיני ארץ, אדם יש לו פה והארץ יש לה פה, שנאמר (במדבר טז, לב) ותפתח הארץ את פיה, אדם אוכל והארץ אוכלת, שנאמר (במדבר יג, לב) ארץ אוכלת יושביה, אדם שותה והארץ שותה, שנאמר (דברים יא,

56 הפתגם זה מובא אצל הגוף כסביבה (לעיל הערה 2), עמ' 424.

יא) למטר השמים תשתה מים, אדם מקיא והארץ מקיאה, שנאמר (ויקרא יח, כח) ולא תקיא הארץ וגו', אדם יש לו ידיים והארץ יש לה ידיים, שנאמר (בראשית לד, כא) והארץ הנה רחבת ידיים, אדם יש לו ירכיים והארץ יש לה ירכיים, שנאמר (ירמיה לא, ז) וקיבצתים מירכתי ארץ, אדם יש לו טבור והארץ יש לה טבור, שנאמר (יחזקאל לח, יב) יושבי על טבור הארץ, אדם יש לו ערווה והארץ יש לה ערווה, שנאמר (בראשית מב, ט) לראות את ערוות הארץ באתם, אדם יש לו רגלים והארץ יש לה רגלים שנאמר והארץ לעולם עומדת, מה היא עומדת מעמדת.⁵⁷

ביבליוגרפיה

- M. Avi-Yona, "Mount Carmel and the God of Baalbek", *Israel Exploration Journal*, 2 (1952), pp. 118-124. אבי-יונה (1952)
- א' אבן שושן, מילון אבן שושן, תל אביב 2003. אבן שושן (2003)
- י' אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, ירושלים תשי"ז. אהרוני (תשי"ז)
- י' אהרוני, ש"א ליונשטם, "מושגים בגאוגרפיה במקרא", אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשכ"ג, טורים 742-754. אהרוני (תשכ"ג)
- י' אהרוני, "הכרמל כגבול ישראל-צור", י' אבירם (עורך), מערבבו של הגליל וחוף הגליל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 56-57. אהרוני (תשכ"ה)
- י' אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, גאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשמ"ז. אהרוני (תשמ"ז)
- ש' אחיטוב, יהושע, מקרא לישראל, תל אביב וירושלים תשנ"ו. אחיטוב (תשנ"ו)
- י' אליצור וי' קיל, אטלס דעת מקרא, ירושלים תשנ"ג. אליצור וקיל (תשנ"ג)

57 קהלת רבה, א, א; ומקבילות מדרש תנחומא פרשת וארא יח; מדרש זוטא, קהלת א; מדרש תהילים מזמור יט.

- אליצור (תשנ"ט)
 י' אליצור, "מהו כתף והיכן כתף ים כנרת קדמה", על אתר ד-ה (תשנ"ט), עמ' 41-50.
- אליצור (2000-1999)
 Y, Elitzur, "Kateph a Topographical Term in the Benjaminite Dialect", Hebrew Union College Annual, 70-71, (1999-2000), pp. 27-38.
- אפרת (תשס"ג)
 א' אפרת, מילון לגאוגרפיה, ידיעת הארץ ואיכות סביבה, תל אביב תשס"ג.
- אשל וארליך (תשמ"ט)
 ח' אשל וז' ארליך, "המערכה הראשונה במלחמתו של אבימלך בבעלי שכם ושאלת טבור הארץ", תרביץ נח/א (תשמ"ט), עמ' 111-116.
- בורנשטיין (תשס"ד)
 א' בורנשטיין, ממלכת ישראל בימי בית עומרי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ד.
- בר דרומא (תשי"ח)
 ח' בר דרומא, וזה גבול הארץ, ירושלים תשי"ח.
 מ' ברושי, "כסלות תבור, הכסולות", אנצקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשכ"ג, טור 224.
- ברסלבסקי (תשט"ז)
 י' ברסלבסקי, הידעת את הארץ, ד (חמ"ד), תשט"ז, עמ' 40-50.
- ברקאי (תשמ"ט)
 ג' ברקאי החופר במקום תחת הכותרת: "ברכת הכוהנים על לוחיות כסף מכתף הינום בירושלים" קתדרה 52 (תשמ"ט), עמ' 37-76.
- גל (1990)
 צ' גל, הגליל התחתון, גאוגרפיה ישובית בתקופת המקרא, תל אביב 1990.
- הכהן (תשנ"ח)
 ד"ב, הכהן, "גבולה הדרומי של ארץ ישראל בספרות התנאית ובמקרא", קתדרה 88 (תשנ"ח), עמ' 30-35.
- זיו (תשנ"א)
 י' זיו, "יום מכמס", ז"ח ארליך (עורך), שומרון ובנימין ב, תשנ"א, עמ' 62-93.

- זקוביץ (תשנ"ב) י' זקוביץ, מקרא לישראל, שיר השירים, ירושלים תשנ"ב.
- טורטשינר (תרצ"ד) נ"ה, טורטשינר, "טבור ובמה", ידיעות ג (תרצ"ד), עמ' 9-18.
- לוי (תשס"ג) י' לוי, "כסלות-טבור, רימון, הנחל אשר על פני יקנעם וגי יפתח-אל" קתדרה 108 (תשס"ג), עמ' 16-19.
- ליונשטאם (תשל"ח) ש"א, ליונשטאם, "בהן", אנציקלופדיה מקראית, ב, ירושלים תשל"ח, טור 40.
- ליונשטאם (תשל"ח) א ש"א ליונשטאם, "בית חגלה", אנציקלופדיה מקראית, ב, ירושלים תשל"ח, טור 72.
- ליסובסקי, נאמן (תשס"ו) נ' ליסובסקי ונ' נאמן, "בין קדש ברנע לצידון רבה". קתדרה 117 (תשס"ו), עמ' 5-40.
- משל (תשס"א) ז' משל, "על לישונות ים-המלח ותיארוך תיאורי הגבולות במקרא", מחקרי יהודה ושומרון י (תשס"א), עמ' 25-32.
- נצר (תשס"ד) נ' נצר, "בגובה העיניים ומתחת לאף" לשימושם של חלקי הגוף בעברית העממית", י' שלזינגר ומ' מוצ'ניק (עורכים), למ"ד לאיל"ש, קובץ מחקרים במלאות שלושים שנה לאגודה הישראלית לבלשנות שימושית, ירושלים תשס"ד, עמ' 192-206.
- סקרה ברויזיק-רונסויק (2005) D, Skara, D, Brozouic-Roncevic, "The body as a medium of expression in the domain of Geography", *QuadRIOn* 1 (2005), pp. 415-425.
- פטאי (תש"ב) ר' פטאי, אדם ואדמה, א, ירושלים תש"ב.
- פליקס (תשל"ד) י' פליקס, שיר השירים, טבע עלילה ואלגוריה, ירושלים תשל"ד.
- פרס (תשכ"א) י' פרס, מחקרים בידיעת הארץ וטופוגרפיה מקראית, ירושלים תשכ"א, עמ' 221-233.

- צפריר (תשמ"א) י" צפריר, "ערוער" אנציקלופדיה מקראית, ו, תשמ"א, טורים: 397–399.
- קופלביץ ונסקי (תש"ה) י" קופלביץ וב"צ ונסקי, חבל סדום, ירושלים ותל אביב תש"ה.
- קיל (תש"ל) י" קיל, דעת מקרא, יהושע, ירושלים, תש"ל.
- קלאי (תשכ"ז) ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ז.
- ראובני (1984) נ' ראובני, שיח ועץ במורשת ישראל, גבעתיים 1984.
- רוזנסון (תשנ"ו) י" רוזנסון, "צרעה-תמנה, עליה-ירידה, עיון במשמעותם הפרשנית של התיאורים הגאוגרפיים בסיפורי שמשון", בית מקרא קמה (ב) (תשנ"ו), עמ' 135–152.
- רוזנסון (תשנ"ו) א' י" רוזנסון, "קרית יערים – בעלה", על אתר א (תשנ"ו), עמ' 83–88.
- רוזנסון (תש"ס) י" רוזנסון, ים קדמוני, על ים המלח במקורות היהודיים, אלקנה תש"ס.
- רוזנסון (תש"ס-תשס"א) י" רוזנסון, "נוף שעיר", לשוננו לעם נא-נב, א (תש"ס-תשס"א), עמ' 34–36.
- רחמן (תשס"ז) י" רחמן, הסיפור בכתבי הקודש, תל אביב תש"ס.